

ELS AMAZICS I LES PLANTES

Paisatges culturals a l'Alt Atlas marroquí

Tan propers i tan llunyans, els amazics i les amazigues del nord d'Àfrica tenen una relació amb les plantes que els envolten que els ha permès sobreviure durant mil·lennis en terres magrebines amb climes i paisatges força extrems. En aquest article presentem algunes de les relacions etnobotàniques al Magrib, des de les pràctiques medicinals, agrícoles i ramaderes, fins a diverses tradicions culinàries i de celebracions variades que constitueixen els paisatges culturals de l'Alt Atlas marroquí.

TEXT: Ugo D'Ambrosio Palau i Irene Teixidor Toneu

Els amazics de l'Alt Atlas marroquí

Els amazics són el grup cultural autòcton del nord d'Àfrica. També són coneguts com a berbers, tot i que aquest és un terme pejoratiu derivat del grec βάρβαρος (*barbaros*) per a referir-se a altres civilitzacions, encara que en la seva llengua –el *tamazight*– s'autoanomenen *imazighen* (o *amazigh* en

singular). Popularment s'ha difós que aquest gentilici significa "home lliure" però aquest fet no ha estat testimoni. Sí que és comú, però, el significat d'"ésser digne, generós, noble", del verb pertanyent a la mateixa arrel CXY (MZY). Al Marroc, actualment els amazics viuen sobretot en les zones muntanyoses del país, tot i que molts d'ells han emigrat, durant segles, a les ciutats, de dominància arabòfona, és a dir on es parla majoritàriament la llengua àrab en alguna de les seves varietats dialectals. També molta gent amaziga ha emigrat a d'altres països, sobretot a Europa, Pròxim Orient i Amèrica.

Els pobles amazics tenen una llarga tradició d'usos i pràctiques al voltant de les plantes. Aquests corpus (patrimoni de coneixements), praxis (conjunt de pràctiques) i cosmos (grup de creences subjacents) etnobotànics han permès a aquesta civilització sobreviure al llarg dels segles, en continu intercanvi amb les cultures dels voltants i amb la resta del món. En aquest article presentem una introducció al corpus costumari de coneixement ambiental dels amazics de l'Alt Atlas marroquí, amb especial atenció a les tradicions botàniques.

Figura 1. Mapa del nord del Marroc amb les poblacions atlàsiques d'Imegdai, Ourika, Oukaimeden i Ait M'hamed amb les quals col·labora GDF-MBLA (adaptat de Google Maps).

L'Alt Atlas és la serralada de muntanyes més alta del Magrib, amb pics que sobrepassen els 4.000 metres. També és un dels indrets del Mediterrani amb una concentració més gran de flora amenaçada i amb un grau d'endemismes important. Les poblacions locals de l'Alt Atlas marroquí depenen en gran mesura de l'agricultura de subsistència i el pastoralisme, sobretot d'ovelles i cabres. En aquesta zona muntanyosa, els pobles es troben a les valls, envoltats d'horts, camps d'ordi, oliveres i nogueres. Ja més lluny dels fons de vall humits, trobem els camps d'ametllers i, més amunt encara, les pastures d'alta muntanya. Els paisatges de l'Alt Atlas són el resultat de segles de treball i interacció humans-natura.

És en aquest context que la *Global Diversity Foundation* (GDF) i la *Moroccan Biodiversity and Livelihoods Association* (MBLA) treballen juntament amb les poblacions locals per a conservar tant la flora autòctona com les pràctiques etnobotàniques tradicionals. La sobreexplotació dels recursos naturals, les severes fluctuacions climàtiques, la integració als mercats globals i les desigualtats socials són factors que dificulten la sostenibilitat de l'agricultura i el pastoralisme locals i amenacen la flora autòctona. Des del 2013, diversos projectes s'han succeït, permetent un estudi etnobotànic detallat i la instauració de diverses iniciatives locals de conservació in situ, com per exemple l'establiment de vivers de plantes aromàtiques amenaçades i bancs de llavors rurals.

Diversitat biocultural amaziga

Amb una flora estimada amb prop de 2.000 espècies, els poblats muntanyencs de l'Atlas fan ús de l'elevada biodiversitat disponible per a dur a terme les seves activitats quotidianes i els seus modes de vida, lligats als recursos naturals locals des de fa segles. Aquesta dependència dels recursos locals ha permès el desenvolupament de pràctiques i coneixements sostenibles, molts d'ells encara actius avui en dia, els quals han pogut ser documentats mitjançant la recerca realitzada en col·laboració amb GDF-MBLA. Aquestes pràctiques existeixen en un context de valors culturals, actituds i coneixement ecològic del medi local concrets i compartits pels membres de les poblacions rurals. A causa de canvis socioeconòmics i ambientals, algunes d'aquestes pràctiques han estat abandonades i d'altres canvien amb el temps per tal d'adaptar-se a les noves condicions. Més de vint pràctiques han estat identificades per part de col·laboradors locals (Taula 1).

Aquestes pràctiques estan interrelacionades i formen part d'un sistema de gestió sincronitzat amb els cicles naturals. Moltes d'aquestes pràctiques fan referència específicament a usos de la diversitat vegetal i totes tenen un gran impacte en la viabilitat de les comunitats vegetals locals. D'una banda, algunes d'aquestes pràctiques mantenen aspectes topogràfics del territori i afecten la distribució de la biodiversitat delimitant espais de cultiu i pastura i gestionant la distri-

Figura 2. La vall dels Ait Bouguemez, amb cultius vora el riu i pastures d'estiu a les zones altes. Autor: Inanç Tekguc.

Taula 1. Conjunt de pràctiques lligades a la conservació dels recursos naturals a l'Alt Atlas. Entre parèntesis i en cursiva es troben els noms en amazic de cada pràctica.

Gestió dels recursos naturals	Pràctiques
Agricultura, silvicultura i ús de plantes	<ul style="list-style-type: none"> – Ús de fems d'animals locals (<i>amazer</i>). – Restricció temporal de pastura a cultius d'arbres de secà (<i>azzayin</i>). – Collita manual de la producció de fruita seca, olives i garrofes (<i>azzwui</i>). – Graners tradicionals col·lectius (<i>ighrem</i>). – Extracció regulada i sostenible de fusta (<i>oboy n okchud</i>). – Eliminació de pedres del terreny de cultiu (<i>taudia</i>). – Usos de les plantes (<i>al-nabitat al-tabia</i>). – Trilla de cereals amb l'ajuda de bestiar (<i>tawala n anrar</i>).
Pastoralisme i transhumància	<ul style="list-style-type: none"> – Gestió de recursos mitjançant cooperativa entre comunitats que comparteixen un territori que marca restriccions temporals a l'ús d'algun recurs biològic concret (<i>agdal</i>). – Transhumància estacional de ramats (<i>laèzib</i>).
Alimentació i gastronomia	<ul style="list-style-type: none"> – Preparació de receptes tradicionals (<i>isenwi abdeldi</i>).
Cerimònies i celebracions	<ul style="list-style-type: none"> – Celebració lligada al calendari agrícola (<i>asseft o mussem</i>). – Reunió lligada a la caritat i la pregària per a commemorar un sant o un difunt (<i>lemaruf</i>).
Treball cooperatiu	<ul style="list-style-type: none"> – Cooperació, col·laboració i solidaritat en el treball per a fer més eficients tasques que requereixen un esforç important (<i>tiwizi</i>).
Zones protegides i gestió de l'espai	<ul style="list-style-type: none"> – Mur de branques construït al voltant d'arbres, horts i camps (<i>afrag</i>). – Línies de roques i petites terrasses (<i>imarin</i>). – Mur de pedra per a protegir arbres i horts (<i>astur</i>). – Tancament per al bestiar fet de branques (<i>tafergant</i>). – Rotació en l'espai dels tafergant per a augmentar la fertilitat del sòl (<i>assemgonu</i>).
Gestió de l'aigua	<ul style="list-style-type: none"> – Neteja i reparació dels canals d'irrigació (<i>arras n targa</i>). – Rotació del permís d'irrigació entre famílies (<i>tawala n waman</i>).

bució de l'aigua. D'altra banda, faciliten l'expressió de valors de respecte del medi i regulen les interaccions entre la societat rural i l'entorn natural. Juntament amb pràctiques de medicina humana i animal, ramaderia i artesanía tradicional, porten a les poblacions amazigues de l'Alt Atlas marroquí a collir, gestionar i fer ús de més de 200 espècies de plantes (≈10% de la diversitat vegetal).

Després de sis anys de recerca hem documentat la utilització de concretament 211 plantes de 66 famílies vegetals, incloent-hi plantes silvestres, semicultivades i

cultivades. Les plantes més populars en la cultura amaziga de l'Alt Atlas marroquí són la farigola (*Thymus saturejoides* i *T. willdenowii*), la menta borda (*Mentha suaveolens* subsp. *timija*), la botja pudent (*Artemisia herba-alba*), la noguera (*Juglans regia*) i la savina comuna (*Juniperus phoenicea*). D'una banda, veiem la importància de les plantes aromàtiques, usades tant en medicina com a la cuina i, de l'altra, dels arbres, que proporcionen fusta i llenya, aliments per a l'home i el bestiar i també són usats en remeis tradicionals.

Una de les manifestacions culturals amazigues més importants relacionades amb les plantes la trobem a la cuina. La gastronomia amaziga fa ús de varietats de cultius locals, com per exemple l'ordi (*Hordeum vulgare*) i el pèsol (*Pisum sativum*), i també d'ingredients no cultivats. Respecte a aquests, d'una banda trobem verdures com ara el quenopodi o blet de fulla petita (*Chenopodium opulifolium*) o el creixen (*Nasturtium officinale*), fruits com la figa de moro (*Opuntia ficus-*

indica) o la mora (*Rubus ulmifolius*) i tiges subterrànies com ara els rizomes de margalló (*Chamaerops humilis*), a més de les plantes aromàtiques ja mencionades. Alguns plats tradicionals es preparen només en ocasions concretes, com per exemple el taiin de figa verda (*takureit tajin*), que tan sols es consumeix quan les figues són immadures, durant la primavera i quan la producció ha estat suficientment abundant.

Tassaft (*Quercus rotundifolia*)

Quercus rotundifolia Lam. Autor: Giada Bellia.

La carrasca (*tassaft* en llengua amaziga) és un arbre comú en diverses zones muntanyoses del país, sobretot a l'Alt Atlas, tot i que les seves poblacions es troben en contínua regressió. Viu formant boscos fins als 2.900 metres sobre el nivell del mar, en un substrat tant silici com calcari.

Espècie d'ús moderat en part per la disminució de les seves poblacions a causa de la desforestació, aquest arbre és de gran importància a les comunitats amazigues. Les fulles d'aquesta fagàcia serveixen d'aliment per al bestiar quan no hi ha altres alternatives, la fusta és emprada com a llenya i per a la construcció, les llavors són consumides com a aliment i l'escorça com a medicina i per fer artesanies. Les llavors es venen en els mercats locals i regionals. A més a més, aquest arbre té un important paper ecològic en ajudar a mantenir les característiques del sòl, la llum i la humitat per a altres espècies vegetals i animals.

Es tracta d'una espècie considerada, segons el seu estat de conservació, amb risc mínim (*Least Concern*) segons la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (UICN). Certes taxonomies consideren la carrasca (*Q. rotundifolia*) una subespècie de l'alzina (*Q. ilex*).

Azoukni (*Thymus saturejoides*)

Thymus saturejoides Coiss. & Balansa. Autor: Inanç Tekguc.

La farigola nord-africana o de l'Atlas (*azukni* o *tazuknit* en llengua amaziga), localitzada únicament a les muntanyes atlàsiques del Marroc i Algèria, és una mata molt preuada per les comunitats amb què hem treballat. Aquesta espècie viu en clars de boscos i pastures àrides fins els 2.200 metres sobre el nivell del mar en terrenys silicis i calcaris.

És considerada una planta de gran importància local per la multitud d'usos que se li dona i per la seva comercialització. Les parts aèries són consumides en forma de te o serveixen per a preparar dolços i plats amb base de cereals, com ara el cuscús. Els seus usos medicinals i veterinaris també són coneguts per les poblacions locals. La mel de farigola és una mel excepcional, la més famosa del

Marroc. De color ambre, gairebé taronja, es torna més pàl·lida quan cristal·litza. El seu gust de farigola li dona un sabor intens i molt preuat.

Aquesta espècie no ha estat avaluada per la UICN pel que fa al seu estat de conservació. Tot i això, l'espècie està sobreexplotada pel seu valor comercial i es troba amenaçada a l'Alt Atlas. Una indústria local naixent s'ha establert al voltant de la destil·lació dels olis essencials d'aquesta planta (un procés sovint dut a terme lluny de les zones de collita). És necessari establir mesures de conservació i recuperació per a aquest tàxon. Diverses iniciatives locals promouen la seva conservació, tant a través del seu cultiu en vivers locals com regulant-ne la collita per part dels grups recollidors.

Conclusions

El gran patrimoni etnobotànic i etnoecològic amazic, del qual hem presentat aquí tan sols una pinzellada, contribueix a la gestió sostenible del territori magrebi, generació rere generació. Des dels usos de plantes específiques com a recursos naturals i espiri-

tuals per a l'activitat humana, fins a pràctiques i tradicions que regulen la interacció amb el medi local, la vida dels habitants de l'Alt Atlas marroquí està estretament lligada a la vida de les seves comunitats vegetals. Tant l'una com l'altra es troben avui en dia sota fortes pressions de canvis socials, econòmics, i ambientals, que porten a l'abandonament de les pràctiques tradicionals i dels territoris, cosa que modifica les dinàmiques ecològiques i, per tant, també la diversitat vegetal. Iniciatives locals i internacionals per a la conservació de la diversitat cultural i biològica contribueixen a la preservació del patrimoni amazic. Lligant l'herència cultural del nord d'Àfrica amb la seva riquesa florística i de paisatge, els coneixements etnobotànics centenaris són la clau per a un futur viable i ric.

Agraïments

Agraïm de tot cor la col·laboració de les comunitats esmentades en el text, les autoritats pertinents, els membres de l'equip GDF-MBLA i els seus patrocinadors.

Ugo D'Ambrosio Palau és doctor en etnobiologia per la Universitat de Kent (Regne Unit, 2013) i actualment és assessor científic per la GDF i MBLA en l'àmbit del Mediterrani. Col·labora també amb el grup EtnoBioFIC (Institut Botànic de Barcelona-Universitat de Barcelona). [Més...](#)

Irene Teixidor Toneu és doctora en etnobiologia per la Universitat de Reading (Regne Unit, 2017) i actualment és investigadora postdoctoral al Museu d'Història Natural d'Oslo, on estudia les relacions de codependència entre humans i plantes als països nòrdics. [Més...](#)
